

КИЇВСЬКІ МОНЕТИ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА: ПРИОРИТЕТ ПОЛІТИКИ ЧИ ЕКОНОМІКА?

Стаття розповідає про монети київського князя Володимира Ольгердовича. Автор розвідки спробував відповісти на питання: як, чому і для чого ці монети карбувалися у Києві у другій половині XIV ст.

Карбування монети київським князем Володимиром Ольгердовичем (1362–1394) звичайно вважають наслідком його політичних амбіцій, відводячи економіці другорядну роль. Аналізуючи стан торгівлі та грошового обігу, автор доходить висновку, що це карбування монети, як й інші емісії руських земель, було реакцією на політичну кризу в Орді, яка порушила грошовий обіг. Ці емісії обумовлювалися необхідністю підтримку торгівлі на Шовковому шляху. Міська громада Києва першою серед руських земель розпочала свій карб у вигляді наслідування монеті Джанібека, ще до входження міста у Велике князівство Литовське. Сьогодні відомо 88 таких монет. Згодом, майже усі такі емісії швидко припинилися внаслідок відсутності сировини і зміщення головного напрямку Шовкового шляху до Малої Азії та Леванту.

Питання про початкову дату і причини карбування монет Київським князівством (землею) у XIV ст. залишається дискусійним з 1878 р., відколи В.Б.Антонович здійснив першу публікацію про них¹. Наявність на монетах імені емітента та ареал основної маси знахідок дозволяли співвіднести їх з Володимиром Ольгердовичем, київським князем у 1362–1394 рр. Основним пунктом розбіжностей серед дослідників є визначення можливої дати їх випуску. У якості такої називалися 1363, 1367, 1374 і 1377 рр. Існує й точка зору, що вони не могли з'явитися раніше 1386 р., тобто до випуску монет у самій Литві, оскільки васали великого князя, не могли карбувати власну монету раніше сюзерена.

Причину карбування цих монет звичайно бачать у політичних

мотивах: прагненні Володимира декларувати свою значимість серед Гедиміновичів, позначивши тим власні права на великокнязівський стіл як головного спадкоємця Ольгерда, у демонстрації їм своєї самостійності і могутності тощо. Економіка у таких побудовах відіграє роль другорядного фактора, завдяки якому, литовський князь, що волею долі опинився у Києві, міг дуже швидко дозволити собі таку ефектну рекламну акцію як карбування монети. Зокрема, такий підхід містять роботи М.Ф.Котляра².

Якщо прийняти такий підхід, то виникають проблеми, які складно пояснити виключно політичними амбіціями князя: вибір зразка монети, технології її виготовлення, джерел сировини та існування відповідних економічних умов, насамперед суспільного поділу праці, за яких тільки і могла з'явитися монета.

Привнесення литовцями до Київської землі зразка монети і технології її виготовлення у середньоазійському виконанні, а саме до нього належать монети Володимира, нереальне. Тип овальної монети з рубаного і розклепаного срібного дроту, безсумнівно, запозичений з Орди й існував тільки в контактних з нею регіонах, до яких належить і Київська земля, але не Литва або Білорусь. Отже, форма і техніка виготовлення монети є місцевими, а не запозиченими з ВКЛ, де власне карбування на той час не існувало.

Важливе й питання сировини. Русь і Литва не мали покладів дорогоцінних і кольорових металів, що й призвело до припинення емісії київських князів близько середини XI ст., хоча вони мали значно більший ресурс срібла, ніж Володимир Ольгердович 300 років потому. Але саме за нього карбування монети відновилося і тривало порівняно довго, про що свідчать мінімум шість випусків. Тож пояснення цьому треба шукати в економіці, яка дозволяла, або навіть підштовхувала Володимира до карбу монети, оскільки однієї тільки політичної волі князя для того було замало. Вирішуючи це питання, необхідно визначити рівень розвитку економіки Київської землі на момент її входження до ВКЛ.

Ця проблема займала вже істориків XIX ст. і відома в історіографії як дискусія про запустіння Києва після навали Батия. Дискусія тривала понад 50 років і мала явне політичне підґрунтя. Під час її склалось три основні точки зору, які умовно можна

назвати російською, польською і автохтонною. Прихильники перших двох вважали, що Київ майже цілком запустів і був заново заселений вихідцями з Галичини або Польщі, натомість, автохтони наполягали, що помітної зміни населення не було. Її огляд вміщено в праці Г.Ю.Івакіна.³ Невелика кількість фактів і однобічне їх інтерпретування, призвели до того, що її учасники так і не дали чіткої відповіді щодо ступеню і тривалості запустіння Києва.

Основна інформація з цього питання акумульована у згаданій роботі Г.Ю.Івакіна. Її можна доповнити даними про декількох будівель і господарських споруд кінця XIII–XIV ст., виявлених археологами у останні 15 років, але це суттєво не змінює наші знання про кількість населення Києва, як головного критерію у цьому питанні. Їх можуть доповнити розкопки Закової гори, де зустрічається у значній кількості кераміка кінця XIII–XIV ст., але вони поки що є невизначеною у часі перспективою. Тому, щодо населення Києва XIV ст. змушені обмежуватися непрямими даними.

Папський нунцій Карпіні да Плано через 5 років після Батиевої навали нараховував у Києві ледь 200 будинків.⁴ Цілком можна погодитись з М.Ф.Котляром, який за цим повідомлення, вважає населення Києва 1246 р. близьким до 2 тисяч осіб.⁵ Не так вже й погано для міста, де за Карпіні ще траплялися неприбрані людські кістки, та з огляду, що нова Рязань після Батиева розорення постала на відстані 60 км від старої.

Частково про чисельність населення Києва 1399 р. можна судити за його добробутом, показником якого є викуп, взятий тоді з міста ханом Тимур-Кутлуком. За Ніконовським літописом, Київ сплатив 3000 карбованців литовських (зливками), а Печерський монастир ще окремо 30 карбованців.⁶ Ця сума збігається з викупом, узятим 1408 р. Едигеєм з Москви, великого торгового міста Східної Європи. Отже, через 37 років після входження до ВКЛ кияни володіли солідною кількістю срібла, яке навряд чи зібрали за життя одного покоління. Таким чином, Київ вже до 1362 р. був порівняно населеним і багатим містом.

Цей висновок суперечить поширеному у XX ст. уявленню про ординське ярмо як сукупність постійних спустошливих нападів, суцільної різанини населення і масового продажу його

в рабство. Воно виникло з політичного міфу про злого татарина і самотнію реконкісту Московського царства та помилкового ототожнення Кримського ханства XVI–XVII ст. із Золотою Ордою XIII–XV ст., виходячи з того, що “татарин завжди татарин”. Його хибність доведена Л.М.Гумільовим. Золота Орда розглядала Русь як частину своїх володінь і була зацікавлена у її стабільній експлуатації шляхом збору данини, що іноді класифікують як данницький спосіб виробництва. Для Кримського ханства землі Русі, – це вже не васальні володіння, а частки інших держав, які можна тільки грабувати.⁷

Показово, що у XIII–XIV ст. руські літописи не згадують про самостійні напади татар, на відміну від пізнішого часу. Тоді їх значимі загони з’являються на Русі або для участі в князівських усобицях, або як реакція на невиплату данини. Але повстання проти податків і розправи над їх збирачами відомі й у Європі, де мали ті ж наслідки. Немає відомостей для цього часу і про напади татар на Київ, але з XVI ст. вони вже з’являються біля міста. Більш того, 1273 і 1284 р. у Києві пройшли два загальноруські церковні собори. Це свідчить, що місто і шляхи до нього були достатньо безпечні, в усякому разі, для пересування ними високих ієрархів церкви.

Здається, деяку підставу для зворотного твердження дає літописна звістка про перенос митрополитом Максимом у 1300 р. своєї резиденції з Києва до Володимира Суздальського через “насильство” татар, внаслідок чого і Київ “розійшовся увесь”.⁸ Але літописець, що дивно, не приводить прикладів цього насильства і виникає питання: чи було воно взагалі?

Перед літописцем стояло завдання обґрунтувати причину переїзду митрополита з Києва, священного для руського православ’я міста, у непримітний і далекий Володимир. За церковним канонам це грубе порушення традиції. Константинопольські патріархи, які висвячували у сан руських митрополитів, не погоджувалися з таким переміщенням до 1354 р. Але визнали його офіційно на патріаршому соборі й зобов’язали митрополитів відвідувати Київ по поверненні з Константинополя до Володимира.

Для руської церкви проблема обґрунтування законності цього переїзду була актуальна навіть у XIX ст. Митрополит Макарій у 1886 р. роз’яснював, що митрополит Максим лише як фізична

особа переїхав до Володимир, а сама митрополича кафедра, як і раніше лишалася у Києві.⁹ Татарське насильство стало цілком пристойним виправданням цього переїзду, справжня причина якого крилася у грошах, запропонованих митрополитам московськими князями, які намагалися піднести свій статус за їх допомогою.

Саме на це, як справжню причину переїзду митрополитів, а не на міфічне насильство татарське, вказує постанова патріаршого собору 1354 р., пояснюючи, що у Володимирі вони матимуть “постійні і надійні джерела доходів”, які відповідають їх сану.¹⁰ Але митрополити на той час вже 30 років мешкали у Москві під опікою її князів. Сам Володимир був таким ж прикордонним з Ордою містом, як і Київ, і ховатися там від татар було безглуздо.

Митрополити були потрібні московським князям, які посилювалися, для легітимності їх влади, як і франкському королеві Карлу Великому римський папа для отримання титулу імператора. Московське князівство, як і Володимирське, було васалом Золотої Орди і їх князі правили з її дозволу, втіленому у ханському ярлику. У випадку виходу з Орди, до чого вони недвозначно прагнули, виникала проблема легітимності їх влади, вирішити яку легко міг митрополит, вінчаючи на царство Милістю Божою, а не ханською. І такий надійний митрополит мав знаходитися поруч, а не у далекому Києві, де на нього намагалися впливати галицько-волинські та литовські князі.

Власно, історія руської церкви у XIV ст., – це історія боротьби великих князів московського і литовського за контроль над нею, або принаймні, за створення окремої митрополії для своїх володінь. Ця боротьба ще й ускладнювалася формальним існуванням у 1303–1347 рр. окремої митрополії *Russia Minoris* для Галицько-волинського князівства і загальною кризою православ'я, яке схилилось до Флорентійської унії з папством. Саме вона і фінансова підтримка Москвою митрополитів, а не вигадане татарське насильство, стали причиною, що змусила їх залишити місто. Посилання на татар було лише зручним ідеологічним пояснення, винайденим літописцем. Тому немає жодних підстав вірити його твердженню, що вслід за митрополитом Київ “розійшовся увесь”.

Деякі дослідники, приймаючи на віру цей вираз, намагаються віднайти факт розорення татарами Києва близько 1300 р. Зокрема,

Г.Ю.Івакін припускає, що 1300 р. хан Токта, розгромивши військо Ногая, який володів західним улусом, здійснив похід на Київ, оскільки той географічно тяжів до земель Ногая.¹¹ Але цей гіпотетичний похід на Київ, з огляду на неточність самої дати битви між Токти і Ногаєм, міг відбутися і після 1300 р., коли митрополит вже залишив місто. З такою ж легкістю можна припустити похід Токти у будь-яку іншу місцевість у володіннях полеглого в битві Ногая. З військово-політичної точки зору, похід на Київ взагалі не мав сенсу, оскільки базою Ногая був Крим і золотоординські міста Нижнього Подніпров'я, але ніяк не Київ.

Отже, фактів нападу татар на Київ у 1300 р. і до середини XIV ст. немає. Більш того, у 1331 р. київський князь Федір разом з баскаками збирав у його околицях данину. На цей час баскаки на Русі стали вже анахронізмом, що свідчить про перебування Київської землі під прямим контролем Орди, на відміну від інших руських земель і нищити її було недоцільно. Можливо перебування ординців було відповіддю на вдалий похід 1321 р. Гедиміна на Київ, якщо визнати такий, хоча ця точка зору і не поділяється багатьма дослідниками. На нашу думку, наполягаючи на поході Гедиміна як історичному факті, такі сучасні дослідники, як: Р.Батура, А.І.Рогов і Ф.М.Шабульдо, попри незначні розходження між ними щодо дати походу, ближче до істини, ніж їх опоненти.

Похід Гедиміна доводить, що Київська земля в цей час стає предметом боротьби між Ордою і ВКЛ, а отже, являє собою багатий регіон, а не пустош. Боротьба була настільки запеклою, що навіть після оволодіння Києвом у 1363 р., литовці ще наприкінці XIV ст. ходили походами на Звенигород та інші містечка півдня Київської землі. Отже, населення тут було і за панування над ним мало сенс воювати.

Не був безлюдним й український степ, як його звичайно уявляють, називаючи Диким полем. Достатньо звернутися до щоденника посла австрійського імператора Еріха Лясоти, який 1594 р., спускаючись з Києва до Запоріжжя, майже щодня бачив по берегам руїни золотоординських міст. І хоча історія та географія цих міст тривали час не вивчалась, але завдяки виходу узагальнюючих праць В.Л.Єгорова, А.О.Козловського та інших авторів, маємо певне уявлення про їх кількість¹².

Їх огляд можна розпочати з місця Синьоводської битви 1363 р.,

яку локалізують біля села Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області, розташованому на річці Синюсі, лівому допливі Південного Бугу. З 1997 р. тут ведуться стаціонарні розкопки, якими виявлено типові для золотоординських міст об'єкти: лазні, що опалювалися каннами, фундаменти мавзолею або мечеті, керамічний водопровід, а також могильник¹³. На думку Ф.М.Шабульдо, Торговиця і є Ябу-город ханських ярликів, який Михайлон Литвин ще у XVI ст. вважав неординарним і порівнював з Тросю, чим й пояснюється перетворення цієї місцевості на поле вирішальної битви Ольгерда з татарами¹⁴.

У межиріччя Південного Бугу і Дністра за даними археологічних розвідок на 1985 р., крім Торговиці, було відомо 7 золотоординських міст¹⁵. Писемні джерела згадують у басейні Південного Бугу сім міст: Ябу-город, Балики, Караул, Чорний город, Дашов, Тошичи, Немир Мушач і Ходорів¹⁶.

У Нижньому Подніпров'я налічується ще як мінімум 7 великих городищ, які можна впевнено віднести до золотоординських міст укріпленого або відкритого типу¹⁷. Численні дрібніші поселення в цей перелік не входять, хоча й не виключено, що серед них можуть бути й справжні міста, визначити які зараз складно через їх власну специфіку та невисоку ступінь археологічної дослідження.

Отже, не менше 15 золотоординських міст існувало між Дніпром і Південним Бугом у XIII–XIV ст. Мали вони існувати й на лівобережних допливах Дніпра і Сіверському Донці, і Дике поле XIV ст. не було диким. Уздовж річок височили поліетнічні східні міста з розвитою урбаністичною культурою, пам'ятками якої є зведені з каменю та цегли-сирцю мечеті, караван-сараї, лазні, палаци і рядові житла. Їх добробут ґрунтувалося на обслуговуванні транзитної торгівлі Шовкового шляху та його відгалужень.

Добре відома торгівля його кримським відгалуженням з Каффою та іншими колоніями Генуї. Власно Шовковий шлях закінчувався у містах Молдови і Валахії, а від Торговиці йшли два його відгалуження: на Акерман (Білгород-дністровський) і Львів. Ще одна гілка починалася на Запорозжі в районі золотоординських городищ: Великі Кучугури (Шехр-ал-Джедід), Вознесенське, Таванське і Кінські Води, звідки каравани йшли до Києва.

Ланцюжок золотоординських міст, що тягся степом був магістральним стержнем, а Київ, як і Львів, його периферійним вузлом, кінцевим складським пунктом, з якого товари дрібними партіями розходилися по Дніпру, Десні і Прип'яті. Отже, добробут киян прямо залежав від успіхів торгівлі на Шовковому шляху, а вся система оперативно реагувала на зміни, які виникали у її торгово-транспортних артеріях.

Шовковим шляхом переміщалися люди, товари і гроші. Зливки срібла, зручні для розрахунку за партії товарів, не годилися для середніх і дрібних платежів, кількість яких збільшилася. Потреба у монеті для таких операцій помітно зросла, про що свідчить висока кількість її знахідок у культурних шарах і могильниках золотоординських міст, навіть з огляду на їх слабку вивченість. У них монета стала звичайним предметом побуту, на відміну від міст давньої Русі. Прикладом тому є повідомлення Франческа Пеголотті, що у Тані (Азаку) купівля зелені та овочів за мідні пули, – буденне явище¹⁸.

Потребу у монеті у XIII ст. задовольняли 4 монетні двори Золотої Орди, західним з яких було місто Крим. На початку XIV ст. долучаються монети Азаку на Дону, але попит зростає і хан Джанібек близько 1351 р. створює новий монетний двір Гюлістан (Царьово городище на Волзі). Карб Гюлістана вже з перших років багатократно перевершує емісію старої монетарні Орди – Сараю (Селітрове городище). Для кращого забезпечення Гюлістану сировиною сюди, можливо, переноситься і ханська ставка, що відповідає Джанібеківій політиці активної централізації¹⁹. Гюлістан орієнтувався в першу чергу на забезпечення монетою Білої Орди, яка займала степи на захід від Волги. За своїм значенням емісія Джанібека подібна до емісії Сигізмунда III (1587–1632) і його монети швидко стали об'єктом підробки.

Цікаво, що зростання грошової емісії у Орді відбувається незабаром після чуми 1348 р., занесеної караванами з Середньої Азії до країни Європи, які вона страшно спустошила. Чума зафіксована й у Криму під час облоги Каффи Джанібеком у 1346 р.²⁰. Але судячи з інтенсивності монетної емісії Джанібека, золотоординські міста Причорномор'я від чуми сильно не постраждали, а інфраструктура цієї ділянки Шовкового шляху збереглася.

Її дестабілізувало вбивство у 1357 р. Джанібека, після якого Орда занурюється у політико-адміністративну кризу, названу літописами “великою зам’ятиною”. Залишаючись формально цілісною державою, Орда переходить у стан нестійкої соціальної системи і достатньо одного поштовху ззовні, щоб вивести її з рівноваги. Таким поштовхом стала військова компанія Ольгерда проти її західних улусів.

Цілком правий О.Галенко, розглядаючи битву на Синіх Водах, як елемент масштабної компанії, метою якої був розгром по черзі орд західного улусу: Буджацької, Кочубеївської і Кримської орд, здійснений у трьох битвах: на Білих і Синіх Водах та під Коршевим²¹.

Вірогідно, між Ольгердом і Мамаєм, що конфліктував із західними улусами, існувала угода про розподіл сфер впливу, подібна до пізнішої між Вітовтом і Тохтамишем, яка зобов’язувала до взаємодопомоги у спробах зайняти відповідно московський і ординський престол. Ольгерд міг претендувати на Київську і Чернігівську землю з Поділлям, лісовий ландшафт яких не належав до життєвого простору кочівників, що дозволяло ними пожертвувати. Мамай, зайнятий боротьбою за ханський престол, міг розраховувати на легке підкорення трьох ворожих орд, після їх військового розгрому Ольгердом. Підтвердженням існування такої угоди є відсутність значних військових акцій ВКЛ проти західного улусу до загибелі Мамає. На тлі “великої зам’ятини” відбувся своєрідний нумізматичний парад суверенітетів, лише частково пов’язаний з появою нових державно-політичних утворень.

У самій Орді стався розкол: відпав Хорезм, у Поволжя виникли два окремих “ханства” навколо Старого і Нового Сараїв, Мамай підкорює землі на захід від Дону. Це позначилося і на карбі. Зменшилася, а з 1367 р. і зовсім припинилася емісія Гюлістану, але потреба у монеті залишається високою і у степах України і її починають випускати Орда-Базар та Шехр-ал-Джадід. Виник монетний двір і на Кубані²². Обсяги цих емісій не задовольняли попит і, на думку деяких дослідників, на крайньому заході карбують міську монету Лозова, Старий Орхей, Костешти і Акерман.²³ Ймовірно, тоді ж Торговиця випускає наслідування пулам Джанібека, а незабаром власне карбування почали Волоське

і Молдовське князівства.

Не відстає і Русь. Наслідуючи ординську монету, власний карб починають Рязанське, Московське і Нижньгородське князівства, а також литовські князі київської, новгород-сіверської і подільської земель. Є підстави припустити випуск монети Стародубом.²⁴ Можливо, будуть виявлені й нові емітенти. Навіть польський король карбує у Львові регіональну монету – руський півгрошик.

“Епідемія” карбування регіональної монети, яка мала локальний обіг, стає загальною на русько-ординському прикордонні. Навряд чи її причина у прагненні місцевої влади декларувати власну незалежність від Орди і узагалі від будь-кого. Для польських королів це питання просто не стояло, але актуальним було забезпечити монетою Львів, кінцевий пункту Шовкового шляху. Над політичними мотивами цієї тотальний, але спонтанної емісії превалювала економічна необхідність, зумовлена потребою населення регіону у монеті.

Монета була необхідна для нормального забезпечення трансакції товар-гроші у торгівлі Шовковим шляхом, яка стала вже неможливою без неї з огляду на рівень розвитку країн, що брали у ній участь. По-друге, у його вузлових пунктах під її прямим впливом виникли локальні ринки розподілу праці, а з ними і явище, відоме у нумізматиці як міська монета. У таких містах монета вже стала повсякденним предметом.

Центральний уряд Орди не міг вирішити ці завдання так, як за Джанібеку, оскільки такий уряд був відсутній. Ініціатива перейшла до місцевої влади, що і викликало зазначене масове регіональне карбування, у якому часто помилково вбачають політичні мотиви. Але як тільки Тохтамиш відновив центральну владу в Орді, хоча і на короткий термін, його уряд відразу провів грошову реформу 1380–1381 рр., головним напрямом якої стала впорядкована децентралізація монетного карбу, яка вже відбулася стихійно. Ця реформа і не могла бути іншою, оскільки уряд не мав ефективних централізованих каналів введення монети в обіг.

Зображення на перших монетах руських земель свідчать, що їх князі, незважаючи на своє слов'янське або литовське походження, християнський або язичницький світогляд, не змовляючи, скрізь відтворюють золотоординську монету, часто

взявши за зразок найбільш поширену монету Джанібека, який був і останнім легітимним ханом в уяві Орди та Русі. (Єдиний виняток становлять монети Костянтина Коріатовича, зразком для яких слугував денарій²⁵). Іншого вибору вони і не мали. Якщо князі могли бути знайомі з європейською монетою, то їх піддані, за винятком мешканців Подолії, уяви про неї не мали і як монету сприймали тільки ординський данг (диргем). Сама європейська техніка вирізання з листа круглих монет складніше ординської дрової і фахівців з неї не були, а проста і знайома ординська надійно гарантувала швидкість і масовість випусків, що і вимагали обставини.

Тому перші монети руських земель є імітацією золотоординської, з якою вони пов'язані зображенням і технологією. Тільки з часом на них з'являються власні знаки князів і земель, а також християнська символіка, витискуючи арабську в'язь. Звільнившись від впливу дангу, вони застаються зв'язаними з ним сутністю економічних процесів, що призвели до їх появи. Це візуальне звільнення монет розглядають як показник політичного звільнення земель від Орди. Відповідно, перший тип монет Володимира Ольгердовича “плетінка – хрест”, інтерпретують як свідчення його часткової залежності від Орди, але вже з претензією на самостійність, а другий тип, – навіть як показник незалежності не тільки від Орди, але й від великого князя литовського.

Але це є сучасним поглядом: якщо держава незалежна, то воно випускає власні гроші, хоча б для нумізматів, щоб підтвердити свою незалежність, неправомірно ужитий для раніших часів. Литва і Білорусь від Орди ніколи не залежали, але з карбом монети не поспішали через відсутність економічних умов.

Згідно права монетної регалії усі ці випуски руських земель були незаконні і являли грубу підробку монети сусідньої держави, хоча і для власного користування. Жоден з князів не мав ярлик Орди на випуск наслідувань її монетам, і з цього погляду московський князь і Мамай є фальшивомонетниками, хоча останній і не збирався суттєво міняти її вигляд. За своєю економічною природою монет русько-ординського прикордоння таке ж явище, як і, наприклад, кавказькі наслідування монетам Олександра Македонського після його смерті. Ніяких декларативно-політичних цілей щодо вже неіснуючої імперії вони не мали, а були найпростішим засобом

насичення місцевого ринку монетою в умовах її дефіциту. У такій ж ситуації опинилися і землі русько-ординського прикордоння.

Більше 100 років монетні двори Орди займалися тим, що приймали данину Русі та інших країн у вигляді зливків срібла, влучно названу літописами “уходом”, які переробляли на монету, що знову розходилася улусом Джучі. У підсумку “уход” перетворювався на “прихід” для цих країн, щоб знову стати “уходом”. Загальна маса срібла в улусі Джучі неухильно меншала через втрати при виготовленні монети, її стирання в обігу, випадіння у скарби, переробки на прикраси тощо. Частково це компенсували нові надходження з Китаю і, можливо, Індії. З 1328 р. надходження з Китаю припинилися, і економічна система повільно, але впевнено рухалася до дефіциту срібла, тоді як потреби в ньому зростали.

“Велика зам’ятина” і успіх Синьоводської компанії Ольгерда порушили цей усталений кругообіг срібла для великого регіону. Через “зам’ятину” Орда не випустила звичайну кількість монети на Русь, яка скористалася “зам’ятиною” і притримала “уход”. Але система продовжувала по інерції функціонувати, інформаційні сигнали йшли повільно і погано усвідомлювалися. На русько-ординському прикордонні виник дефіцит монети, який вимагав термінового покриття, що і було здійснено з ресурсу притриманого «уходу». Отже, економічні причини змусили місцеві уряди з різним часовим інтервалом відреагувати на збій у системі. Ця реакція цілком природна: якщо монети бракує, її треба виготовити у звичному для ринку вигляді, інакше він може її не прийняти.

Підтвердженням тому є цікава група наслідувань дангу Джанібєка 1351/1352 і 1353 р., вперше опублікована Г.А.Козубовским. За його даними, у Борщевському скарбі з Київщини 17 таких монет, одна походить з Києва і ще один екземпляр нелокалізований²⁶. К.К.Хромов, вивчаючи сучасні аматорські збори нумізматичних матеріалів, виявив ще 68 монет, основна маса яких походить з села Ніцаха Тростянецького району Сумської області. Трапляються вони й у Києві і його околицях. Найбільш віддалені пункти: Чигиринський район Черкаської області і Хотин у Тернопільській²⁷. Проте, С.Півоварову вдалося зафіксувати екземпляр на городищі Зелена Липа у Буковині²⁸. Загальна їх кількість вже сягає 88, і це не межа, як зауважує

К.К.Хромов, оскільки відсутні екземпляри, карбовані однією парою штемпелів.

Відмінна риса цих монет, – значне варіювання їх ваги незалежно від зображення. Основна маса знахідок лежить у двох сильно віддалених діапазонах 0,38 – 0,46 г і 0,77 – 0,95 г, а граничною є вага в 1,105 г і 0,15 г. За типом зображення К.К.Хромов поділяє їх на три основні групи, а за вагою на сім, що вказує на існування серед них ієрархії номіналів²⁹.

Ареал поширення цих монет тяжіє до Києва, як найбільш ймовірного місця їх карбу. Щодо потенційного емітента, то Г.А.Козубовський спочатку відносив їх до першого типу своєї класифікації монет Володимира Ольгердовича, але зараз схильний визначати групу монет з Сумської області як локальний карб на півночі Київської землі, не називаючи можливого емітента³⁰. З цим складно погодитися, оскільки такий “географічний” підхід неправомірний. Якщо йому наслідувати, то монети Володимира Ольгердовича доведеться визнати “локальним карбом на півночі Київської землі”, оскільки їх основна маса походить з Сосницького скарбу Чернігівщини.

Більш продуктивною уявляється точка зору К.К.Хромова. Місцем їх карбу він вважає Київ, а його початок відносить до часу не раніше 1354 р., відповідно до дати дангу, якому вони наслідують. Припинення їх карбу дослідник пов’язує з Синьоводської битвою і появою у Києві Володимира Ольгердовича, а відповідно їх можливий емітент мав мешкати у Києві до литовського князя. Не співвідносячи їх безпосередньо з князем Федором, усунутим, за Густинським літописом, Ольгердом у 1363 р., Хромів пов’язує їх з ханською адміністрацією Києва³¹.

Але тоді доведеться визнати існування у Києві ханської адміністрації, що не підтверджено фактами, і навіть суперечить їм, оскільки для жодного руського міста не має згадки про наявність в ньому намісника хана з адміністративними повноваженнями, і тим більше з правом карбу монети. Баскаки усього лише збирачі податків і спостерігачі за князями, які й є реальним урядом у своїх землях, хоча й з ласки хана. Якщо ж припустити, що монети випускали з ініціативи ординця, то виникає питання: звідки помилки і плутанина у напрямках тексту легенд і таке розмаїття типів і ваги монет, що не має логічної відповіді.

Єдина можлива відповідь: хтось у Київ намагався створити розгалужену систему міської монети для середніх і дрібних платежів. Це не банальна підробка монет Джанібєка, оскільки оригінал і наслідування занадто різняться розмірами. Якість відтворення легенд, свідчить, що різьбяр і замовник не знали арабської, але ставилися до малюнку шанобливо, і не бажали, щоб він помітно різнився від оригіналу. Отже, міфічну ханську адміністрацію треба виключити з числа можливих емітентів і постає давня проблема: яка влада була у Києві в цей час.

Вона полягає в тому, що відколи Батий взяв Київ і до 1362 р. літописи ніяких князів у ньому не згадують. Номінально до 1272 р. він значився за новгородськими князями, які мали ярлик на Русь, але реально містом не володіли. Ця байдужість літописців до давньої столиці Русі дивувала, але не знаходила пояснення. Правильну відповідь винайшов М.П.Дашкевич, який вважав, що Київська земля до включення у ВКЛ являли собою, подібно Болоховській землі, об'єднання автономних самоврядних міських і сільських громад, якими керували виборні старійшини. Літописи називають їх князями та отаманами, але оскільки це не Рюриковичі, не виявляють до них цікавості, що і пояснює мовчання про Київ. На жаль, ця точка зору тривалий час ігнорувалася з ідеологічних мотивів. Якщо її прийняти, то зникає проблема князя Федора, котрий зненацька з'явився 1331 р. в інциденті з новгородським архієпископом Василем. Спроби ототожнити його з якимось з литовських князів не узгоджуються з політичними реаліями і біографіями претендентів і не дістали підтримки в дослідників. Але якщо вважати Федора таким виборним князем, то цілком стає зрозумілою його поведінка у інциденті. Питання: чи дожив Федір до приходу Ольгерда, це питання нашої довіри Густинському літопису.

Незалежно від ступеня довіри літопису, можна стверджувати, що емітентом київських наслідувань монеті Джанібєка була громада міста, а ієрархія їх номіналів чудово відповідає саме вимогам внутрішньої міської торгівлі. Їх випуск міг здійснюватися за тим ж принципом, що і античними полісами, коли майстер карбував монету з матеріалу приватного замовника, а позначення ім'я управителя містом не було обов'язковим. За схожою схемою працювали і царські монетні двори Росії до Петра I.

Кі́ївська земля, як “нічийна” земля прикордоння і самостійне політичне утворення цілком могла карбувати свою монету для власних потреб. Торгівля з Ордою давала для того сировину, а з нею і зразок монети. Загалом, Київ був слов’янським аналогом золотоординського міста Шовкового шляху.

Отже, зайнявши 1363 р. Київ, литовці знайшли тут діючий монетний двір і місцеву монетну систему. На відміну від польського короля Казимира III, який оволодівши Львовом створив у ньому монетний двір, щоб обслуговувати місцеву торгівлю, Володимир Ольгердовичу нічого створювати не довелося. Процес легко можна було використати у своїх інтересах, що він і зробив, помістивши на монеті хрест, цей звичайний знак християнської держави на середньовічній монеті.

Подальша еволюція звелася до появи зображення, названого “князівським знаком”, для якого пропонували різні пояснення. Уявляється, що найбільш близький до істини Г.А.Козубовський, який вважає його умовним зображенням церкви, що символізує Київ як митрополію всієї Русі³². Поява такого символу цілком логічна, до того ж, Володимир, ставши київським князем, швидко опинився втягнутим у давню боротьбу Литовського і Московського князівств за київську митрополію.

Про відображення політичних амбіцій Володимира на монеті, говорити складно. Значення знаку “IS” не зрозуміле. Єдине, що видає їх емітента, це ім’я кирилицею, але скромно, без титулів: князь, дух або гех. Загалом, стилістика їх оформлення, на наш погляд, ближче до денаріїв XI ст., зокрема до популярних монет “Оттона і Адельгейди”, ніж до сучасних їм європейських монет. Можливо, такі давні екземпляри і стали прототипом для монет Володимира Ольгердовича.

Отже, немає вагомих підстав стверджувати, що політичні амбіції князя стали причиною карбу. Громада Києва випускала монети напередодні під внаслідок потреби в них і за сприятливих умов. Нововведенням стала тільки зміна їх оформлення відповідно до загальної схеми еволюції руських монет і карбування більшого номіналу. Дослідники монет Володимира Ольгердовича давно відзначають, що їх метрологія не пов’язана з ваговою системою ординського данга і є оригінальною. На думку К.К.Хромова, її основою була система номіналів київських наслідувань монеті

Джанібека³³. Володимир лише доповнила її більшим номіналом.

Карбування монети Володимиром Ольгердовичем в економічному, політичному і нумізматичному контексті, складно віднести на рахунок його політичних амбіцій. Як й інші князі прикордоння він був змушений вирішувати поточні завдання економіки регіону, з тією різницею, що внаслідок історичних обставин він став першим серед них. Це дає підстави вважати, що карб князь почав незабаром після прибуття до Києва, коли заволодів “уходом”.

Вочевидь, в його розпорядженні опинився і більший ресурс срібла, що обумовило і масштабнішу емісію, завдяки якій його монети не так раритетні, як Дмитра Корибута і Костянтина Коріатовича. Утім, варто враховувати й нерівномірність археологічного дослідження різних регіонів України та специфіку їх грошового обігу. Адже подільські півгрошики не потрапили до скарбів, але потрапили на сторінки документів. Проте, у кінцевому підсумку емісія Володимира, як і більшість таких емісій, була приречена на швидке припинення через відсутність сировини. Усі вони були природною реакцією на зменшення монети в обігу і спрямовані на підтримку функціонування економічної системи Шовкового шляху через зміну емітента. Але князі, які їх розпочали, не володіли всією повнотою інформації про зміни у торгівлі на Шовковому шляху і її глобальне зміщення у турецьку Анатолію та Левант, та й навряд чи могли вплинути на ці процеси. Головні світові потоки срібла пішли далеко на південь від їх володінь, а його запас, зосереджений на русько-ординському прикордонні, швидко вичерпався, що й визначило долю не тільки самих цих емісій, але й міст Шовкового шляху. Економічна основа їх добробуту зникла, а інше довершили війни. Золотоординські міста зникли, слов'янські прийшли у занепад, в якому перебували доки через них не пішли нові потоки нових товарів. Встояла тільки Москва, яка зуміла акумулювати на себе залишки старих потоків срібла і підкорити Новгород, котрий як і Вільнюс, орієнтувався на доплив срібла з Центральної Європи і Швеції.

1. Антонович В.Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III археологического съезда. – М., 1878. – Т. 2. – С. 151–157.

2. Котляр М.Ф. Groшовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971; Котляр Н.Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1971. – Выпуск 4. – С. 42–67; Котляр М.Ф. Нариси історії монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.
3. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 31–41.
4. П'яно Карпини Д. История монголов. – М., 1957. – С. 67.
5. История Киева. – К., 1982. – Т. I. – С. 197.
6. Полное собрание русских летописей. – М., 1965. – Т. 11. – С. 191.
7. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989. – С. 466–474.
8. Полное собрание русских летописей. – М., 1965. – Т. 10. – С. 172.
9. Макарий. История русской церкви. – М., 1886. – Т. 4. – С. 21.
10. Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. 6. – С. 66, 70–71.
11. Івакін Г.Ю. Вказ. праця. – К., 1996. – С. 56.
12. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1984; Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в XI–XIV ст. – К., 1990.
13. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К. – С. 41–83.
14. Шабульдо Ф.М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 18–19.
15. Егоров В.Л. Указ. соч. – М., 1985. – С. 82–84.
16. Шабульдо Ф.М. Вказ. праця. – К., 2003. – С. 18.
17. Єльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 47.
18. Майер Т. Стоимость монгольских медных монет в Северном Причерноморье около 1300 г. н. э. // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков. Труды международных нумизматических конференций. – М., 2005. – С. 55.
19. Гончаров Е.В. Монетные дворы улуса Джучидов // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков. Труды международных нумизматических конференций. – М., 2005. – С. 99.
20. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 151.
21. Галенко О. Вказ. праця. – К., 2005.
22. Гончаров Е.В. Указ. соч. – М., 2005. – С. 99.
23. Cazacu M. À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIV–XV siècles // Passé turko-tatar présent soviétique: Etudes offertes à Alexandre Benningsen. – Paris, 1986. – P. 99–122.
24. Гончаров Е.Ю., Тростянский О.В. Монеты русских уделов Гедиминовичей // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. – Вильнюс, 2006. – С. 170–171.
25. Погорелец О.Г., Саввов Р.В. Начало чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина XIV в.) // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. – Вильнюс, 2006. – С. 166–167.
26. Kozubovski J. Monety Księstwa Kijowskiego v XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne, Warszawa, 1994. – № 38. – S. 121–140; Козубовский Г.А. Проблеми датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 51–58.
27. Хромов К.К. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества

- в XIV в. (К вопросу о “киевских” подражаниях монетам Джанибека), XII Всероссийская нумизматическая конференция. – М., 2004. – С. 87–89; Хромов К.К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-ые годы XIV в. (“Киевские” подражания монетам Джанибека) // Проблемы охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі. – К., 2005. – С. 122–130.
28. Пивоваров С. Нумизматичні пам’ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С. 82.
29. Хромов К.К. Указ. соч. – К., 2005. – С. 127.
30. Kozubovski J. Opt. cit. – Warszawa, 1994. – № 38. – S. 126; Козубовский Г.А. Вказ. праця. – Кіровоград, 2006. – С. 54.
31. Хромов К.К. Указ. соч. – К., 2005. – С. 129.
32. Козубовский Г.А. Находки монет на территории Киева. – К., 1991. – С. 15; Kozubovski J. Opt. cit. – Warszawa, 1994. – № 38. – S. 129–130.
33. Хромов К.К. Указ. соч. – К., 2005. – С. 127.

Sergey Klimovski

KIEV'S COINS VLADIMIR OLGERDOVICH: PRIORITY POLITICIANS OR ECONOMIES? Emission of the coins Kiev's dux Vladimir Olgerdovich (1362–1394) usually define as result its political prides, but economics conduct second role. Analysing condition to trade and money turning, author comes to a conclusion that mintage of coins Vladimir Olgerdovich, either as other local governments on the territory of Rus and Golden Horde, was a reaction on the political crisis in the Horde, which has broken the moving of coins. All these emissions were dictated by the economy and directed to the trade support on Silk's way. Kiev was the first amongst them and begin an issue of coin else before its conquest by Lithuania. Town commune of Kiev engraved its coins as imitation of the coin of khan Dzanibek. Such coins today known 88 specimens. As a result nearly all these emissions are soon stopped for want of the commodity silver and displacing the guideline of Silk's way in Asia Minor and Levant.

